

A NEW ACCOUNT ABOUT THE DELTAVI MONASTERY IN JERUSALEM ACCORDING
TO THE MANUSCRIPT JER. GEO. 65

ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით

TINATIN TSERADZE

PhD

+995593 55 57 48

tinatseradze@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1416-2006>

Abstract. The paper discusses the colophon of Georgian nun Douda kept in the 13th century Parakletikon - Georgian manuscript N 65 of the Library of Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem. The colophon provides us remarkable information about Deltavi monastery of Jerusalem whose location is not specified. There are also accounts about two Georgian feudal families of medieval times in the text, namely, about the family of Abazaisdze and the family of Jakeli. According to the colophon, the manuscript's beneficiary Douda was the daughter of Abazaisdze Tbeli and the wife of Beshken Bibila Jakeli. She has three sons: Sula, Botso and Memna. Douda used to live in Memna's house (presumably after widowhood), but after Memna's death she decided to go to Jerusalem and has chosen to live in the Jerusalem Deltavi Monastery of John the Baptist. Thus, based on this text we can undoubtedly conclude that the monastery was located in Jerusalem - Douda clearly states that he made the decision to settle in Jerusalem and selected monastery of Deltavi for this purpose. b) She also states that the Deltavi Monastery was built in the name of John the Baptist.

Key words: Holy Land, Georgia, monasticism, Deltavi monastery in Jerusalem, manuscript tradition

თინათინ ცერაძე

ფილოლოგიის დოქტორი

+995593 55 57 48

tinatseradze@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1416-2006>

აბსტრაქტი. სტატიაში განხილულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის კუთვნილ პარაკლიტონში (# 65 ნუსხა) წარმოდგენილი ანდერძი, რომლის ავტორია ქართველი მონაზონი ქალი დუდა. ანდერძში, რომელიც მე-13 საუკუნით უნდა დათარიღდეს, ვხვდებით ცნობებს შუა საუკუნეების ორი ქართული ფეოდალური საგვარეულოს - აბაზაისძეებისა და ჯაყელების - შესახებ. ტექსტიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერ იერ. 65-ის მომგებელი დუდა ყოფილა აბაზაისძე ტბელის ასული, ბეშქენ ბიბილა ჯაყელის მეუღლე და სამი ვაჟის: სულას, ბოცოს და მემნას დედა. მემნას სიკვდილის შემდეგ დუდას იერუსალიმში წასვლა გადაუწყვეტია და დამკვიდრებულა ნათლისმცემლის დელტავის მონასტერში. მიუხედავად იმისა, რომ

მონასტრის ადგილმდებარეობა ჯერჯერობით დაზუსტებული არ არის, დუდას ანდერძის საფუძველზე უეჭველად დასტურდება შემდეგი: ა) დელტავის მონასტერი მდებარეობდა იერუსალიმში; ბ) დელტავის მონასტერი აგებული ყოფილა იოანე ნათლისმცემლის სახელზე. ამდენად, დუდას ანდერძი საყურადღებო მონაცემებით ამდიდრებს მონასტრის ისტორიას და აჩენს ახალ პერსპექტივებს მონასტრის ლოკალიზაციის კუთხით.

საკვანძო სიტყვები: წმინდა მიწა, საქართველო, მონაზვნობა, დელტავის მონასტერი იერუსალიმში, ხელნაწერი ტრადიცია

შესავალი:

საქართველოსა და წმიდა მიწას შორის ურთიერთობას მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. I V საუკუნიდან XIX საუკუნემდე ქართველები წმიდა მიწაზე მრავალ მონასტერში მოღვაწეობდნენ როგორც იერუსალიმში, ისე მის ფარგლებს გარეთ

დელტავის მონასტერი ქართული ხელნაწერული მემკვიდრეობიდან ცნობილ სამ დედათა მონასტერთან - კაპპათას, დევთუბანსა და დერთუფასთან - ერთად მიეკუთვნება წმინდა მიწის იმ სავანეთა რიცხვს, რომელთა ადგილმდებარეობა დაზუსტებული არ არის, მათი არსებობის შესახებ მხოლოდ წერილობითი წყაროებიდან ვიტყობთ.

მეთოდი: წარმოდგენილი სამეცნიერო სტატია ეფუძნება კვლევის შემდეგ მეთოდებს: ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, კონტენტ-ანალიზი.

შედეგები:

იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის #65 ნუსხაში - პარაკლიტონში დაცულია დელტავის მონასტერში მოღვაწე ქართველი მონაზვნის, დუდა აბაზისძე ტბელის ასულის ანდერძი. ანდერძიდან ირკვევა, რომ დუდა ყოფილა ამ ხელნაწერის მომგებელი და რომ მას დელტავის მონასტრისთვის გადაუწერინებია ეს ხელნაწერი.

დუდას ანდერძში დასახელებული არიან სამცხის ჯაყელები: ბეშქენ ბიბილა (დუდას მეუღლე), სულა, ბოცო და მემნა (დუდას ვაჟები), რომლებიც ცნობილი არიან საისტორიო წყაროებიდან. დუდას ანდერძის დაწერის შესაძლო ქვედა ზღვარად 1226 წელი უნდა მივიჩნიოთ, შესაბამისად ხელნაწერი XIII საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

დუდას ანდერძის საფუძველზე უეჭველად დასტურდება შემდეგი: ა) დელტავის მონასტერი მდებარეობდა იერუსალიმში; ბ) დელტავის მონასტერი აგებული ყოფილა იოანე ნათლისმცემლის სახელზე.

უმართებულო იქნება, რომ მურისტანზე მდებარე იოანე ნათლისმცემლის სახელთან დაკავშირებული ეკლესია დერტავის მონასტრად მივიჩნიოთ.

დისკუსია:

ცნობები დელტავის მონასტრის შესახებ დაცულია XI-XIII საუკუნეებით დათარიღებულ სამ ქართულ ხელნაწერში. ესენია: H 1662 (XI ს.), Jer. Geo. 65 (XIII ს.) და Jer. Geo. 33 (XIII-XIV სს.) ხელნაწერები, რომლებიც პალესტინაშია გადაწერილი. მონასტრის სახელწოდება ორი ვარიანტის სახელითაა ცნობილი. XI ს-ის ხელნაწერის მოწმობის მიხედვით, მონასტრის სახელწოდებაა „დერტავი“ (კეკელიძე, 1957: 210-211). მოგვიანებით ამ სახელს მცირეოდენი ფონეტიკური ცვლილება განუცდია - XIII-XIV სს-ით დათარიღებული ხელნაწერების მიხედვით, ამ მონასტერს „დელტავი“ ეწოდება. ცნობილია აგრეთვე „დელტავიდან“ ნაწარმოები ფორმები: „დელტაველი“, „დელტალველი“ - დელტავის მონასტერში მოღვაწე პირების მოსახსენიებლად, ასევე „დელტაორი“ (=დელტავური) - ამავე მონასტრის კუთვნილი ხელნაწერის აღსანიშნავად.

ხელნაწერები H 1662 და Jer. Geo. 33 მოწმობენ, რომ დელტავის მონასტერში მცხოვრებ ქართველ მონაზვნებს მჭიდრო კავშირი ჰქონიათ პალესტინის სხვა სამონაზვნო ცენტრებში მოღვაწე ქართველ სასულიერო პირებთან. პირველი მათგანი (H 1662), რომელიც პალესტინაში, წმ. ხარიტონის ძველ მონასტერში, იგივე პალავრაშია გადაწერილი, დერტავის მონაზვნებისათვის შეუწირავს პალავრაში მოღვაწე მღვდელს, გრიგოლ ხარიტონწმიდელს (იხ. ხელნაწერის ანდერძი) (ოთხმეზური, 2018: 32). აღსანიშნავია, რომ ამავე პირის მიერაა გადაწერილი დერთუფას მონასტრის კუთვნილი ხელნაწერი Kut 181, ხელნაწერი Jer. Geo. 33 კი გადაწერილია დელტაველი მონაზვნების საგანგებო დაკვეთით, დელტაველი დების მიერ აღზრდილი ბასილი საფთურის მიერ (ოთხმეზური, 2018: 32; მეტრეველი, 1976: 77, 80). აქედან გამომდინარე, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ დელტავის მონასტერში არსებობდა ქართულ ხელნაწერთა წიგნსაცავი, რომლის გამდიდრებაზე საგანგებოდ ზრუნავდნენ იქ მოღვაწე ქართველი მონაზონი ქალები.

დამატებით მტკიცებულებას ამასთან დაკავშირებით გვაწვდის ხელნაწერ იერ. 65-ში დაცული ქართველი მონაზონი ქალის, დუდას, ანდერძი. ანდერძიდან ირკვევა, რომ დუდა ყოფილა ამ ხელნაწერის მომგებელი და რომ მას დელტავის მონასტრისთვის გადაუწერინებია ეს ხელნაწერი. მოვიყვანთ დუდას ანდერძის ტექსტს (გახსნილი ქარაგმები ჩასმულია ფრჩხილებში):

დუდას ანდერძი ნაწერია ნუსხურით, მოშავო ფერის მეღვინით; პირველი ასო ნაწერია მთავრულით და მასში მეორე ასოა შეწიაღებული. ტექსტში გამოყენებულია განკვეთილობის ნიშნები: წერტილები და ორწერტილები. ქვემოთ ტექსტი მოყვანილია მრგვალ ფრჩხილებში ჩასმული გახსნილი ქარაგმებით, აღდგენილი ლიტერები ჩასმულია კვადრატულ ფრჩხილებში.

- I სტრიქ. სახელითა არსება დაუბადებელისა ღ(მრთისა)ღ[თა] ს(ამ)გუამოვნისა მამისა
 II. და ძისა და ს(უ)ლისა წ(მიდ)ისა, რ(ომლ)ისა მ(იე)რ დაებადნეს არსნი ყ(ოველ)ნი, ხილუ
 III. ლნი და უხილავნი ცათა შ(ი)ნა და ქ(უე)ყ(ა)ნასა ზ(ედ)ა, მ(ა)დლითა და მე(ო)ხ(ე)ბითა

- IV. ყ(ოვლა)დ წ(მიდ)ისა უმეტესად კ(ურთ)ხ(ეუ)ლისა დ(ე)დ(ო)ფლისა ჩ(უე)ნისა ღ(მრთ)ის მშ(ო)ბ(ე)ლისა, მ(არა)დის
- V. ე(ალ)წ(უ)ლისა მ(ა)რ(ია)მისითა, ძლ(იე)რ(ე)ბითა ცხ(ო)ვ(ე)ლს მყ(ო)ფ(ე)ლისა და პ(ა)ტ(იო)სნისა
- VI. ჯ(უარისა)მთა, ოხითა წ(მიდა)თა ზ(ე)ცისა ძ(ა)ლთადათა, მ(ა)დლითა წ(მიდ)ისა ი(ოვან)ე
ნ(ა)თლ
- VII. ისმცემელისადათა და მ(ეო)ხ(ე)ბითა ყ(ოველ)თა წ(მიდა)თა ს(აუ)კ(უ)ნითგ(ან) ღ(მრთ)ისა ს(ა)თნო
- VIII. ყ(ო)ფ(ი)ლთადათა, ღირს ვიქმენ მოგებად წ(მი)დასა ამ(ა)ს და ს(უ)ლთა
- IX. გ(ან)მ(ან)ნ(ა)თლ(ე)ბლსა პ(ა)რ(აკ)ლიტონსა მე, უნდომ და უღირსი დუ
- X. დად, ასული აბაზადს მისა ტბელისად, ს(ა)ლ(ო)ცვ(ე)ლ(ა)დ ს(უ)ლი
- XI. სა ჩ(ემ)ისა და ს(უ)ლსა (sic) მშ(ო)ბ(ე)ლთა ჩ(ე)მთასა და ს(უ)ლსა ბეშქენ ბიბი
- XII. ლადასა ჯაყელისა, ძეთა ჩ(ე)მთა ს(უ)ლა და ბოცომ [დ]ა [დ] [მ] [ლ][ლ][მ]ა,
- XIII. რ(ომლ)ისა ს(ა)ხლსა შ(ინ)ა იყო ს(ო)ფლიომ მკვდრობად ჩ(ე)მი. და ოდეს [მან]
- XIV. დაუტევა კ(ა)რ(ა)ვი ჯორცთა(ა)დ და მე ს(ო)ფლი მჯ[ლ][ლ][ლ] ...ებისა ცხ(ო)რ(ე)ბ(..)სა
- XV. ამდებ(ე)ლმან იწ(რუსა)ლ(ე)მს მკვდრ[ობად] ვ[ა]რჩიე და ღ(მერთმა)ნ
[ა]ღმისრ(უ)[ლა]
- XVI. საწადელი ჩ(ე)მი და დავემკვდრე მონ(ა)სტ(ე)რსა ნ(ა)თლისა მცემელ
- XVII. ისა დელტავს და ღ(მერთმა)ნ უწყია მე დი (...) (...) და [ს][ა][რ][გ]
- XVIII. ბ[ე]ლი გამეგო მის მონ(ა)სტ(რ)ის(ა)სად. გა[რ]ნა ც(ო)დვ(ა)თა ჩ(უე)ნთ[ათვს]
საში
- XIX. ნელი რისხვ(ა)დ მოიწია ჩ(უე)ნსა [სა]მეფოსა ზ(ე)და ნ[ლ][ზ]მ[ე]ლ[ა]ითა
- XX. და თათართა მ(იე)რითა ოჯრებითა რ~თა (...) მეცა [დავა]
- XXI. კლდი საწადელსა ჩ(ე)მსა სამს(ა)ხ(უ)რსა მ[ო]ნ[ას]ტ[რ][ი]სსა თვნიერ [ს][ა]
- XXII. კუ[დ] სპ... რ~ [მო]აქვე [] ლი...ყა[] ჩ(ე)მითა ს(ა)ფ(ა)ს(ო)დათა
- XXIII. [წმი]და ესე პარაკლიტონი [ლ][ლ][ლ][ლ][ლ]თ]ა და ვინცა...

ამის მერე დუდა დედოფლის ტექსტის ზემოთ დაწერილია სხვა ხელით შესრულებული ორი მინაწერი, რომლებშიც მოიხსენიება კაპათასა და ჯვრის მონასტრები (იხ. ქვემოთ. მინაწერები ა, ბ). ჩანს, რომ დუდას ანდერძი გრძელდებოდა და ეკავა კიდევ 5 სტრიქონი, მაგრამ მისი ტექსტი არ იკითხება, გაირჩევა მხოლოდ ცალკეული ასოები.

ამდენად, ანდერძიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერი პარაკლიტონის მომგებელი დუდა ყოფილა აბაზაისძე ტბელის ასული და ბეშქენ ბიბილა ჯაყელის მეუღლე. მისი ვაჟიშვილები ყოფილან სულა, ბოცო და მემნა. დუდა მემნას სახლში ცხოვრობდა (სავარაუდოდ, დაქვრივების მერე) და ამ უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგ („ოდეს მან დაუტევა კარავი ჯორცთა“) იერუსალიმში წასვლა გადაუწყვეტია. საცხოვრებლად დუდას შეურჩევია იერუსალიმის დელტავის მონასტერი, რომლის შესახებაც ბევრი რამ ჰქონდა გაგებული. დუდა წერს, რომ სამშობლოში არსებული ძნელებდობის გამო ვერ შეძლო, ღირსეული დახმარება აღმოეჩინა თავისი სამყოფლისთვის, თუმცა ამისდა მიუხედავად, მას მაინც მოუხერხებია და გადაუწერინებია პარაკლიტონი თავისი სამყოფელისთვის (ხელნაწერი იერ. 65).

დუდას ანდერძში ვხვდებით ცნობებს ორი წარჩინებული საგვარეულოს - აბაზაისძეებისა და ჯაყელების შესახებ.

აბაზაისძეები XI საუკუნეში ჩნდებიან შიდა ქართლის პოლიტიკურ ასპარეზზე. ეს იყო IX-X საუკუნეების შიდა ქართლის ყველაზე დიდი ფეოდალური ოჯახის - ტბელების განაყოფი საგვარეულო, რომელიც რომელმაც მეფე გიორგი I-ისგან (1014-1027 წწ.) მიიღო ქართლის ერისთავობა. ამ გვარის წარმომადგენელი ივანე აბაზასძე ქართლის ერისთავი იყო 1032 წელს, გიორგი I-ის მემკვიდრის, ბაგრატ IV-ის (1027-1077 წწ.) მეფობის დასაწყისში. იგი ლიპარიტ IV ბაღვაშთან ერთად მეთაურობდა გაერთიანებულ ლაშქარს, რომლის შემადგენლობაში ქართლის, კახეთის, თბილისის ამირასა და სომეხთა მეფის მებრძოლები (სურგულაძე, 2017: 322). ამ კოალიციურმა ლაშქარმა 1032 წელს მდინარე ეკლეცთან სძლია საქართველოს მეფის ყმობისაგან თავდახსნილი განძის ამირა ფადლონის ჯარს. მოგვიანებით ივანე აბაზასძე თავის ოთხ ძმასთან ერთად, როგორც ლიპარიტ ბაღვაშის თანამოაზრე, ოპოზიციიდან ჩაუდგა მეფე ბაგრატ IV-ს. გიორგი ათონელის მოწაფისა და ბიოგრაფის, გიორგი მცირის, სიტყვებით, აბაზასძეები იყვნენ: „...კაცნი ძლიერნი და ახონნი სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისასა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისასა აღზუავებულნი“ (გიორგი მცირე, 1967: XXI). გიორგი ათონელის „ცხოვრებაში“ მოყვანილია ბაგრატ მეფის სიტყვები იმის თაობაზე, რომ ის რამდენჯერმე წარუმატებლად შეეცადა აბაზაისძეების დამარცხებას, ასე რომ მათზე გამარჯვებას ბაგრატი სასწაულად მიიჩნევდა და გიორგი ათონელის საქართველოში ჩამოსვლას უკავშირებდა (გიორგი მცირე, 1967: XXI).

აბაზასძეების ძირი საგვარეულოს - ტბელების დასახელებისას („ასული აბაზაისძე ტბელისაჲ“), სავარაუდოდ, დუდას ამომრავებდა თავისი გვარის დიდი და სახელოვანი ისტორიის წარმოჩენის მიზანი.

სამცხის ჯაყელებიდან დუდას ანდერძში დასახელებული არიან: ბემქენ ბიბილა (დუდას მეულე), სულა, ბოცო და მემნა (დუდას ვაჟები). ყველა ეს სახელი საგვარეულოში გავრცელებულ ანთროპონიმებს წარმოადგენს - IX საუკუნიდან მოყოლებული, საქართველოს საისტორიო წყაროებში მრავლად ვხვდებით ამ სახელების მატარებელ ჯაყელებს - სამცხის წარჩინებული ფეოდალური საგვარეულოს წევრებს (ჯავახიშვილი, 1965: 45; ჯავახიშვილი, 1966: 132). ძმები - ბოცო და მემნა ჯაყელ-ბოცოსძეები - რუსუდან მეფის დავალებით, 1226 წელს, ხელმძღვანელობდნენ თბილისის დაცვას. თბილისში მცხოვრებმა სპარსელების ღალატით მემნა მოკლეს, რამაც მტერს გაუადვილა ქალაქის აღება (ჯავახიშვილი, 1966: 221). შესაბამისად, დუდას ანდერძის დაწერის შესაძლო ქვედა ზღვარად სწორედ 1226 წელი უნდა მივიჩნიოთ.

დუდას ანდერძი მნიშვნელოვანი ინფორმაციით ამდიდრებს ჩვენს ცოდნას დელტავის მონასტრის შესახებ, კერძოდ: ა) უეჭველად დასტურდება, რომ მონასტერი სწორედ იერუსალიმში მდებარეობდა - დუდა ცხადად წერს, რომ იერუსალიმში დამკვიდრების გადაწყვეტილება მიიღო და ამ მიზნით დელტავის მონასტერი შეარჩია. ბ) მკაფიოდაა ნათქვამი ისიც, რომ დელტავის მონასტერი იოანე ნათლისმცემლის სახელზე ყოფილა აგებული.

იერუსალიმის ძველ ქალაქში იოანე ნათლისმცემლის სახელთან დაკავშირებულია ერთ-ერთი უძველესი, შესაძლებელია ყველაზე ძველი ეკლესია, რომელიც ამჟამინდელი იერუსალიმის ქრისტიანული უბნის ცენტრში, მურისტანზე, მდებარეობს (Pringle, 2007: 201-206). ამ ნაგებობას საკმაოდ საინტერესო და მრავალფეროვანი ისტორია აქვს. მისი უძველესი ნაწილი - კრიპტა- მე-5 საუკუნის შუა ხანებით თარიღდება (Humbert, 2011: 137). 614 წელს, სპარსელების შემოსევის პერიოდში, ეკლესია მნიშვნელოვნად დაზიანდა და აღდგენილ იქნა ალექსანდრიის პატრიარქ იოანე მოწყალის მიერ (Pringle, 2007: 24). განაახლეს იგი XI-XII საუკუნეებში, თუმცა შეინარჩუნეს ეკლესიის თავდაპირველი გეგმარება. ჯვაროსნების

მმართველობის ჟამს ძველი ეკლესიის ადგილზე იტალიის ქალაქ ამაღლის ვაჭრებმა ახალი ეკლესია ააგეს. მომდევნო საუკუნეებში ზედა ეკლესია მრავალჯერ იქნა განახლებული, თუმცა ამ სამუშაოების ჩატარებისას ყოველთვის ცდილობდნენ ეკლესიის თავდაპირველი გეგმარების დაცვას (Humbert, 2011: 201). XV საუკუნის ბოლოს ეკლესიის მფლობელი გახდა იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო, მომდევნო საუკუნეში ეკლესია მეჩეთად გადააკეთეს, მაგრამ ცოტა ხნით - ის მალევე დაუბრუნდა იერუსალიმის ბერძნულ საპატრიარქოს (Humbert, 2011: 203), რომელიც დღესაც ფლობს ამ ადგილს.

არის თუ არა შესაძლებელი, რომ მურისტანზე მდებარე იოანე ნათლისმცემლის სახელთან დაკავშირებული ეკლესია დერტავის მონასტრად მივიჩნიოთ? - ვფიქრობთ, რომ არა. საქმე ისაა, რომ XI-XIII საუკუნეების მურისტანის ეკლესიის ისტორია საკმაოდ კარგადაა ცნობილი და ის არაფრით არ უკავშირდება დედათა მონასტერს.

იერუსალიმის დელტავის მონასტრის ადგილმდებარეობის დადგენის თვალსაზრისით საინტერესო ცნობას გვაწვდის ევროპელი პილიგრიმი იოანე პოლონერი. 1421 წლის ცნობაში იოანე პოლონერი წერს, რომ იერუსალიმში, ეპისკოპოსის ქუჩაზე, მდებარეობდა ქართველების კუთვნილი წმ. ზაქარიას სახლი და რომ იქვე იყო წმ. იოანე ნათლისმცემლის ლამაზი სამლოცველო (Peradze, 1937: 205). მართალია, იოანე პოლონერის ცნობას თითქმის ორი საუკუნე აშორებს დუდა დედოფლის ანდერძიდან, მაგრამ, ვფიქრობთ, თავისთავად საინტერესოა ის, რომ შუა საუკუნეების პერიოდის იერუსალიმში არსებობდა იოანე ნათლისმცემელთან დაკავშირებული კიდევ ერთი ადგილი, რომელიც ქართველების საკუთრებაში ყოფილა.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- კეკელიძე ვ. (1957). *ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, IV, თბილისი.
- ოთხმეზური თ. (2018). *უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები დაცული საქართველოს სიძველეთსაცავებში*, თბილისი.
- მეტრეველი ე. (1976). *დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ (კოდეცოლოგიური შენიშვნები)*, აღმოსავლური ფილოლოგია, IV, თბილისი.
- სურგულაძე მ. (2017). *ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო წყობა შუა საუკუნეების საქართველოში*, ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბილისი.
- გიორგი მცირე (1967). *ცხორება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა*, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, თბილისი.
- ჯავახიშვილი ი. (1965). *ქართველი ერის ისტორია*, II, თბილისი.
- ჯავახიშვილი ი. (1966). *ქართველი ერის ისტორია*, III, თბილისი.
- Pringle, D. (2007). *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. III*, Cambridge University Press.
- Humbert J-B (2011). *Excavations at Saint John Prodromos, Jerusalem, New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region Collected Papers, vol. V*, Jerusalem. .
- Peradze G. (1937). *An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as revealed in the Writings of Non-Georgian Pilgrims*, Georgica, 2, Vol. 4-5, London.

REFERENCES

- k'ek'elidze k'. (1957). *kartvel kalta k'ult'urul-saganmanatleblo k'erebi sashualo sauk'uneta makhlobel aghmosavletshi, et'iudebi dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oriidan* [Medieval Cultural and educational centers of Georgian women in the Middle East, Studies from the History of Ancient Georgian Literature], IV, tbilisi.
- otkhmezuri t. (2018). *utskhoetshi gadats'erili kartuli khelnats'erebi datsuli sakartvelos sidzveletsatsavebshi* [Georgian Manuscripts Copied Abroad in Libraries and Museums of Georgia (Illustrated Catalogue)], tbilisi.
- met'reveli e. (1976). *dert'avisa da dertupas khelnats'erebis irgvliv (k'odik'ologiuri shenishvnebi), aghmosavluri pilologia* [On the manuscripts of Dertava and Dertupha (codicological notes), Oriental Philology], IV. tbilisi.
- surguladze m. (2017). *tsent'raluri da adgilobrivi samokheleo ts'qoba shua sauk'uneebis sakartveloshi, entsik'lop'ediuri leksik'oni* [Central and Local Government Order in Medieval Georgia, Encyclopedic Dictionary], tbilisi.
- giorgi mtsire (1967). *tskhorebaო da mokalakobaო ts'midisa da net'arisa mamisa chuenisa giorgi mtats'midelisaო, dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi* [Life of St. George the Hagiorite, Monuments of Georgian Hagiographic Literature], II, tbilisi.
- javakhishvili i. (1965). *kartveli eris ist'oria* [History of Georgian Nation], II, tbilisi.
- javakhishvili i. (1966). *kartveli eris ist'oria* [History of Georgian Nation], III, tbilisi.
- Pringle, D. (2007). *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. III*, Cambridge University Press.
- Humbert J-B (2011). *Excavations at Saint John Prodromos, Jerusalem*, New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region Collected Papers, vol. V, Jerusalem.
- Peradze G. (1937). *An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as revealed in the Writings of Non-Georgian Pilgrims*, Georgica, 2, Vol. 4-5, London.